

Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): Tulajdonnevek és szótárak

(Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
2020. 243 p.)

1. A tulajdonnevek a szókészleten belül sajátos helyet foglalnak el, a köznevektől eltérő jegyeik és szerepük régóta ismert a nyelvtudományban. Ennek megfelelően a lexikográfiai kezelésük is különbözik a szókészlet többi elemétől, szótározandóságuk megítélése, illetve szótározásuk módja is számos kérdést vet fel mind a mai napig.

2017 őszén az Alkalmazott Név kutatás című konferenciasorozat Nevek és szótárak című alkalma a tulajdonnevek szótári feldolgozásának problematikáját állította a középpontba. Ennek a rendezvénynek az előadásai képezik a bemutatandó kötet anyagát, kiegészítve néhány további tanulmánnyal. A lexikográfia és az onomasztika közös érdeklődési köre (melyet az alkalmazott nyelvészet, illetőleg az alkalmazott névtan területéhez lehet sorolni) a hazai kutatásokban ezidáig nemigen részesült átfogó igényű, célzott figyelemben, éppen ezért vélték kiemelten fontosnak a téma módszeres vizsgálatát a kötet szerkesztői. Az egyes tanulmányok szerzői nemcsak a magyar nyelvtudomány, azon belül többen a névtan aktív kutatói, hanem szótárak írásában is közreműködtek szerzőként vagy szerkesztőként, tehát gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkeznek a témát érintően.

A tanulmánykötet hat fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetekben szótártípusonként haladva kapunk áttekintést arról, hogy milyen megoldások figyelhetők meg a tulajdonneveknek az egyes szótárak állományába való felvételét illetően, felvételük esetében pedig milyen nyelvi és nem nyelvi információkat közölnek a névről. Az első fejezet a téma bevezetéseként szolgál, és a tulajdonnevek szótári feldolgozásának általános kérdéseit tárgyalja (11–36). A második és a harmadik fejezet tanulmányai az egynyelvű szótárakban (39–94) és a többnyelvű szótárakban (95–132) megjelenő tulajdonnevek lexikográfiai kezelésének kérdéskörét érintik. A negyedik fejezet a magyar tulajdonnévszótárak főbb típusait mutatja be (133–186). A kötet ötödik fejezetének három tanulmánya azt tekinti át, hogy a szomszédos országok, illetve (állam)nyelvek szótáraiban a magyar tulajdonnévanyag milyen módon és milyen magyarázatokkal jelenik meg (187–222). Az utolsó fejezet pedig a tulajdonnevekkel érintkező köznévi csoportok felé tágítja a témát: a földrajzi köznevek és a köznevesült tulajdonnevek szótárba foglalásának a kérdéseit tárgyalja (223–240).

2. A kötet első fejezete kivételes módon egyetlen tanulmányból áll, melyben Farkas Tamás áttekintő igénnyel tárgyalja a tulajdonnevek szótári feldolgozásának problematikáját (11–36). A bevezetésben felvázolja, hogy a témakör hogyan jelenik meg a nemzetközi és a hazai lexikográfiában, valamint a névtani szakirodalomban. Az általános kérdések között ír arról, hogy általában

milyen fenntartások szoktak jelentkezni a tulajdonnevek szótárakba való felvételével kapcsolatosan; és milyen nyelvi és egyéb, enciklopédikus jellegű információkat tartalmazhat a nevek szótári leírása. Mindezeket a kérdéseket ezután szótártípusonként (egynyelvű szótár, többnyelvű szótár, névszótár) is bemutatja. Kitér az elektronikus, illetve online szótárak kínálta előnyökre és az ezen a téren elért eddigi eredményekre, végül a lexikográfiai feldolgozásokkal kapcsolatos tudományos szervező munka fontosságát hangsúlyozza.

A Tulajdonnevek az egynyelvű szótárakban című fejezet három tanulmányt tartalmaz. Gerstner Károly a történeti és etimológiai szótárakban vizsgálja meg az egyes tulajdonnévfajták megjelenését (39–52). A magyar szótárírás szempontjából megkerülhetetlen szójegyzékek és korai kétnyelvű szótáraink említése után elsőként az etimológiai magyarázatokat is tartalmazó Czuczor–Fogarasi-féle szótárban mutatja meg a tulajdonnevek kezelésének a módját. Majd időrendben haladva és tanulságos szemelvényeket közölve előbb a nyelvtörténeti szótárakat, azután az etimológiai szótárakat jellemzi a fent említett szempont szerint. Összefoglalva az egyes szótárak eljárás módjait azt állapítja meg, hogy míg a 19. századi ihletésű szótárak (CzF., OklSz., EtSz.) a címszavaik közé különböző indokokkal tulajdonneveket is szép számmal felvettek, addig a modernebb szótárak többsége inkább csak a köznévi címszók adatolásában tartalmaz neveket, igaz, a közvetett tulajdonnév-állományuk így is gazdagnak mondható (SzT., TESz., EWUng.).

A következő tanulmány szerzője, Juhász Dezső a tulajdonneveknek a tájszótárakban való megjelenésével foglalkozik (53–62). Külön-külön megvizsgálta a három fő tájszótártípust (általános tájszótárak, regionális szótárak, tájszó-tárak), majd a nyelvatlások névkezelési megoldásaira is kitért. Az általános tájszótárak többsége elhárító állásponton van a tulajdonnevek címszóként való felvételének a kérdésében, tulajdonnévi eredetű közneveket viszont szép számban szerepeltetnek a címszóállományukban is (l. ÚMTsz., NMTsz.). A regionális szótárak közül Csúry Bálint Szamosháti szótárát emelte ki, mint igen gazdag hely- és személynévi anyagot is felvonultató szótárt, amire később mások is (Penavin Olga, Péntek János) mintaként tekintettek. A csak a tájszónak minősíthető lexémákat az állományukba felvevő tájszó-tárakat Juhász Dezső három csoportba sorolta a tulajdonnevekhez való viszonyulásuk szempontjából: névkizáró, névbefogadó és sajátos névbefogadó szótárak. A nyelvatlásokba – megfigyelése szerint – a tulajdonnevek elsősorban a morfológia okán (például a helyhatározóragok viselkedése, kicsinyítés-becézés) kerülnek be a szóanyagba. A szerző úgy véli, hogy a jövőben hasznos vállalkozás lenne a tájszótárak anyagán alapuló egységes szempontok alapján rendezett onomatodialektológiai adatbázis készítése.

Az egyes tulajdonnévfajták írásmódja többek között a kisbetű-nagybetű, a toldalékolás, az egybe- és különírás problémakörét is érinti, ezért nem meglepő, hogy minden helyesírási szótárban szerepelnek tulajdonnevek. Mártonfi Attila az

1906-tól napjainkig megjelenő 15 helyesírási szótárat vizsgálta meg a tulajdonnevek feldolgozása szempontjából (63–91). Az egyes tulajdonnévi kategóriákat időrendben haladva a szótárak konkrét példáin át mutatja be. Az áttekintés tanulsága, hogy a szótárak méretének a növekedésével nemcsak a tulajdonnévi állomány bővült, hanem a tulajdonnévi kategóriák is számosodtak (például márkanevek 1961 óta, tárgynevek 1999 óta fordulnak elő), és folyamatosan nőtt a nagy kezdőbetűs, azaz a helyesírás által is tulajdonnévnek tartott elemek aránya (l. például állatnevek, díjnevek, intézménynevek).

A Tulajdonnevek a többnyelvű szótárakban című fejezet két tanulmányt tartalmaz: Fábián Zsuzsanna kétnyelvű (olasz–magyar) szótárakban (95–107), Szilágyi-Kósa Anikó pedig egy speciális szótártípusban, az enciklopédiákhoz közel álló kulturális szótárakban (109–130) vizsgálta a tulajdonnevek szótárazásának eljárás módjait. Fábián Zsuzsanna az olasz–magyar irányú lexikográfiai munkák közül a száz oldalnál hosszabbakra terjesztette ki a vizsgálatot, korpuszát tizennégy általános és hat szakszótár anyaga képezte. Megfigyelései szerint meglehetősen esetlegesnek tűnik, hogy melyik szótárban milyen tulajdonnévi kategóriák és milyen számban jelennek meg, de bizonyos tendenciák azért felvázolhatók. Kronologikusan szemlélve a régebbi szótárakban például nagyobb számban szerepelnek a klasszikus kultúrához tartozó nevek, archaikus formájú személynevek; időtől független jegy viszont az, hogy az (európai) országnevek és melléknévi származékaik mindegyikben megtalálhatók. Általánosan megfigyelhető, hogy a modernebb szótárakban (a szótár terjedelmétől függetlenül) megnő a tulajdonnevek aránya. Kívánatosnak tartaná a szerző, ha a véletlenszerűséget felváltaná bizonyos névtípusoknak (például az utóneveknek, intézményneveknek) a szótárakba való szisztematikus beemelése.

Szilágyi-Kósa Anikó tanulmányának a bevezetőjében először definiálja magát a kulturális szótárt, ezt a kevésbé ismert szótártípust: szócikkeikben kevés nyelvi, annál több kulturális információt tartalmazó, kétnyelvű, szinkrón szótárak, amiknek a magyarországi példái leginkább az országspecifikus lexikonokra vagy útikönyvekre hasonlítanak. A szótárakban szereplő „kultúrafüggő” lexémákat nem pusztán azok idegen nyelvi megfelelőik követik, hanem egyfajta értelmezésük is. A szótártípust jellemző tulajdonnévanyagot egy-egy angol, amerikai, francia, német és olasz kulturális szótár elemzésén keresztül mutatja be a szerző. A kulturális szótárak az egy- és kétnyelvű általános szótárakhoz képest sok tulajdonnevet tartalmaznak (a vizsgált szótárak címszóállományain belül az arányuk 1/3 és 2/3 közé tehető), mivel az egyes országokra vonatkozó kulturális ismeretek átadásában a tulajdonnevek kitüntetett szerepet kapnak. Az összevetést a szerző tulajdonnévfajták szerint (földrajzi név, személynév, egyéb tulajdonnév) végezte el. Megfigyelései szerint a lemmaállomány kiválasztásának szempontjai és a nevek bemutatása a vizsgált szótárakban meglehetősen különböző; de a tulajdonnevek nyelvi közvetítésnek elvei a legtöbb esetben hasonlóak, megfelelnek a fordítási hagyományoknak.

A kötet negyedik fejezetében a magyar névszótárakról kaphatunk részletes áttekintést és jellemzést. Kovács Évának a történeti helynévszótárakról írt történeti ívű bemutatása a helynévkincs közreadására irányuló legkorábbi, 19. századi törekvésektől a 21. századi digitális adatbázisok kiépítéséig nyúlik (133–144). Az előzmények (köztük Kresznerics Ferenc, Jerney János, Pesty Frigyes és Ortvy Tivadar munkáinak) ismertetése után a szerző a 20. században és napjainkban megjelent lexikográfiai műveket mutatja be. Kitér a szórványemlékek helynévanyagának a monografikus feldolgozásaira, az újabb kori helynévanyag összegyűjtésének és közreadásának az eredményeire (Szabó T. Attila kezdeményezéseire, a megyei és regionális gyűjtésekre), a helynévetimológiai szótárakra és két korai ómagyar kori névanyagot tartalmazó sorozatra (HA., KMHsz.). Megkülönbözteti a helynévkincs közreadásának két tipikus műfaját, a helynévtárakat és a helynévszótárakat. Felhívja a figyelmet arra, hogy ennek a két közlési formának a digitális adatbázisba való rendezésével megvalósulhat a két műfaj kapcsolata, egyúttal összefoglalja, hogy a digitalizáció általában milyen előnyökkel jár, illetve ezidáig milyen eredmények vannak ezen a téren (l. Magyar Nemzeti Helynévtár, Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és Interaktív Név földrajzi Atlasz).

N. Fodor János a személynévszótárakat hasonló szempontból, kronologikusan, az egyes szótárakat pedig a feldolgozott forrásanyaghoz kapcsolódó nyelvtörténeti korszakok szerint mutatja be, és azokon belül tárgyalja az egyes személynév fajtákat (145–164). A magyar onomasztikon létrehozása érdekében tett első kezdeményezések ismertetése után sorban részletesen bemutatja az Árpád- és Anjou-kori személynévtárakat (Fehértói Katalin, Berrár Jolán, Slíz Mariann szótárait és egy nemzetközi programot, a DMNES.-t), a családnevek kialakulásában fontos időszaknak tekinthető kései ómagyar és középmagyar kori forrásanyagokat feldolgozó szótárakat (kiemelten Kázmér Miklós és N. Fodor János szótárait), végül két újmagyar kori családnévtárat (Hajdú Mihály munkáit). Figyelemre méltó erénye a tanulmánynak, hogy nemcsak jellemzi, hanem értékeli is a szótárakat, rávilágít például a forráskezelés vagy a feldolgozás módszertanának a problémáira, kitér arra, hogy az egyes szótári névanyagok milyen típusú vizsgálatokra alkalmasak (használhatók-e például névföldrajzi vagy névgyakorisági elemzéshez). Felvázol elvégzendő feladatokat is, köztük legsürgetőbbben az Árpád-kori személynevek etimológiai szótárának az elkészítését.

Slíz Mariann egy eddig kevés figyelemre méltatott témakört, a laikus keresztnévszótárakat tette elemzése tárgyává (165–184). Tanulmányában olyan magyar keresztnévszótárakat mutat be, melyeket a 20. század végén vagy a 21. század elején nyelvészeti képzettséggel nem rendelkező szerzők vagy szerkesztők készítettek. A laikus keresztnévszótárakat három kategóriába sorolja: 1. általános, ideológiamentes munkák; 2. ezoterikus alapokon nyugvók; 3. parakomparatív munkák (melyek szerzői a magyar nyelvrokonságról a tudományostól eltérő

nézeteket vallanak). A vizsgálatba bevont névtárakat a következő szempontok szerint jellemzi: külső megjelenés, felépítésük és járulékos részeik, a források és a szakirodalom felhasználása, a néveredet és a közszoói jelentés megadásának a problémái, tartalmi jellemzők, a bennük megjelenő nyelvszemlélet és nyelvi ideológiai háttér. A vizsgálat eredményeképpen megállapítja, hogy mindegyik szótár jelentős arányban tartalmaz a nagyközönséget félretájékoztató információkat, némelyik célzatosan, a tudományos irodalom szándékos mellőzéséből, sőt elutasításából fakadóan. Az áttekintéssel a szerző fontos feladatot vállalt, egyrészt rámutat a laikus szótárírók által elkövetett gyakori módszertani hibákra, másrészt felhívja a figyelmet a szótárak által okozott szakmai és társadalmi veszélyekre, egyúttal az ismeretterjesztés fontosságára, a tudománynak és a közoktatásnak a felelősségére.

A kötet ötödik fejezetének (Magyar tulajdonnevek és magyarázataik más nyelvek szótáraiban) tanulmányai a szomszédos országok névszótáraiban megjelenő magyar, illetve magyar eredetű névréteggel, azok lexikográfiai kezelésével foglalkoznak. A több évszázados nyelvi-kulturális érintkezésekből, az összefonódó történelmi helyzetből fakadóan természetes, hogy a román, a szlovák, a cseh és az ukrán szótárakban is szép számban kapnak helyet magyar vonatkozású adatok. Az áttekintő tanulmányok érdeme, hogy felhívják a figyelmet a legfrissebb szakirodalomra és a digitális adatbázisok által nyújtott lehetőségekre, amelyek a magyar névkutatók számára a szláv és a román eredetű tulajdonnevek magyarázatát illetően is fontos forrásokként szolgálhatnak. Az első tanulmány szerzője, Benő Attila a román tulajdonnévszótárakat tette vizsgálat tárgyává (187–197), melyeket a forrásul szolgáló tulajdonnévfajták szerint vett számba. Először a helynévszótárakat (településneveket és más helynévfajtaikat is tartalmazó szótárakat, továbbá egy földrajzi köznévi lexikográfiai munkát), majd a jelentősebb személynévszótárakat mutatja be részletesen. Külön kitér két, vitatható etimologizálásokat tartalmazó munkára is. Összefoglalásként megállapítja, hogy a román névszótárak gazdag magyar névanyagot tartalmaznak, amelyek a magyar kutatók számára jól használható forrásanyagként szolgálhatnak; de a szótárakban szereplő etimológiai magyarázatok némelyike nem kellően megalapozott, olykor pedig mellőzik a magyar forrásokat és szerzőket.

Bauko János a magyar tulajdonneveket is tárgyaló cseh és szlovák keresztnév-, családnév- és helynévszótárakat tekintette át tanulmányában (199–207). Megállapítása szerint a cseh és szlovák lexikográfiai munkák többsége megfelelően interpretálja a magyar tulajdonneveket. Az egyes névszótárak bemutatásakor Bauko János azt is sorra vette, hogy a magyar eredetű nevek, illetve a magyar névmegfelelők esetében milyen mértékben hivatkoztak a szótárírók a magyar szakirodalomra, és mely munkákat használták.

Sebestyén Zsolt az ukrán névszótárak bemutatásának (209–219) az elején felhívja a figyelmet arra, hogy a román, a cseh és a szlovák névtudományhoz

képest az ukrán névtan jóval később indult fejlődésnek. Ráadásul a kárpátaljai névkinccsel csak a terület Szovjetunióhoz való csatolása után kezdtek el foglalkozni, szervezett, kiterjedt névgyűjtések pedig a mai napig sem történtek, ezért érthető, hogy az ukrán névszótárakban a magyar eredetű névanyag kezelése is sokkal mostohább helyzetben van. A szerző a helynévszótárak közül Janko 1998-as és Lucsik 2014-es etimológiai munkáját elemzi részletesebben. Megállapítja, hogy az utóbbi tudományos szempontból ugyan pontosabb, de a modern névtudományi elveknek ez sem felel meg maradéktalanul, továbbá a névfejtések olykor nem mentesek a szláv eredet ideológiáitól sem. A személynévszótárak közül Csucska 2005-ben megjelent, tudományos igényű megírt kárpátaljai családnévszótárát mutatja be részletesebben, amelyben a magyar eredetű családnevek aránya is jelentős, azonban a nevekhez fűzött etimológiai magyarázatok sajnos itt is sok esetben vitathatók.

Az utolsó fejezet tulajdonnevekkel összefüggő köznévi szócsoportokról közöl két írást. Az első tanulmányban a 2014-ben megjelent Magyar földrajzi köznevek tárárt Bába Barbara, a szótár egyik szerzője mutatja be (223–230). Mivel a földrajzi köznevek alkalmasak a helyek fajtájának a megjelölésére, és helynevek részeként is gyakran előfordulnak, ezért a helynevek kutatásában régóta fontos szerepet töltenek be. A munka, mely élőnyelvi (táj)szótárként határozható meg, hiánypótló műnek tekinthető a magyar lexikográfiában. A tanulmány bemutatja a szótár forrásait, majd részletezi azokat a problémákat, amelyek a földrajzi köznevek körének a meghatározása során merültek fel. Távlati célként, a feldolgozás következő fázisaként egy analitikus jellegű, egyes szavakra irányuló munka elkészítését jelöli meg a szerző, melynek leginkább célszerű formája egy földrajzi köznévi történeti-etimológiai szótár lehetne.

Takács Judit a köznevesült tulajdonneveknek a szótárakban való megjelenésével foglalkozik tanulmányában (231–240). A szerző először a jelentésváltozási folyamatként értelmezett jelenségnek (azaz a köznevesülésnek) az elméleti hátterét vázolja fel röviden. Majd rövid tudománytörténeti áttekintést olvashatunk a legkorábbi, 19. századi szógyűjteményektől és tanulmányoktól kezdve a 20–21. századi szótárakig (ezek elsősorban értelmező, etimológiai és tájszótárak, később szlengszótárak), melyek tartalmazznak tulajdonnévi eredetű közszókat. A szerző meglátása szerint ezeknek az adatoknak a megjelenése az általános szótárakban meglehetősen esetleges, a hozzájuk fűzött információk pedig a szótár típusa mellett gyakran a szótárszerkesztő megítélésétől is függenek. Takács Judit szerint érdemes lenne a szóanyagot önálló szótárba rendezni, és egy magyar deonomasztikon alapjait megteremteni.

3. A kötetet végigolvasva az eddigi jelentős eredmények mellett az is világosan kitűnik, hogy milyen területeken mutatkoznak hiányosságok, és milyen további tennivalók várnak még a névtudomány képviselőire. A szótárak, névtárak írása többnyire egy-egy ember erejét meghaladó kihívás, amit a tanulmányokban

említett számos torzóban maradt vállalkozás is szomorúan és tanulságosan példáz. A szótárkészítés rendkívül komplex és időigényes feladata mindenkor többek összefogását, kutatócsoportok együttes munkáját és hosszú távú tervezhetőséget igényelt és igényel hasonlóképpen a jövőben is. Ilyen munkákra szerencsére néhány reményteli példát is láthattunk a kötetben. Ezeknek a feltételeknek a megteremtéséhez megbízható és kiszámítható szakmai és intézményi háttérre van szükség, ami sajnos nem mindig teljesül, és amit joggal hiányolhatnak a kutatók a jövőbeni terveik megvalósításához. Azt is láthatjuk azonban, hogy a közelmúltban egyre nagyobb számban hozzáférhetővé váló digitalizált forrásanyagok lendületet adtak a névtani kutatásoknak és az ahhoz kapcsolódó lexikográfiai munkálatoknak egyaránt.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem
pelczederk@gmail.com